

МаноЛ ПАНДЕВСКИ

РАЗВИТОКОТ НА ПОЛИТИЧКИОТ ЖИВОТ ВО ЕВРОПСКА ТУРЦИЈА ВО ПЕРИОДОТ НА МЛАДОТУРСКОТО УПРАВУВАЊЕ (1908—1912)

Четиригодишниот период на младотурското управување со империјата на османските султани, кој воедно е и последен период на османско-турското владеење на земјите на тогашна Европска Турција, претставува извонредно значајна етапа во национално-политичкиот развoтoк на народите што ги населуваа европските предели на Турција. Во овој период политичкиот развoтoк на народите, вклучувајќи го тука развoтoкoт и на турскиот народ во Европска Турција, се одвивал под знакот на борбите или за одбрана, а потоа и за продлабочување на веќе извојуваните придобивки по 24 јули 1908, или за стеснување и, во крајна консеквенца, за ликвидирање на тие придобивки. И, во зависност од силите што превладуваа и на крајот превладаа, респективно, од насоката на развoтoкoт на започнатата Младотурска револуција, во многу зависеше и најблиската судбина што им ја подготвуваша наредните години на сите народи на тогашна Европска Турција.

Историјата покажа дека младотурците (но не само младотурците, зашто тие не беа и единствената политичка сила во Турција) не беа способни многубројните и одамна изострени спротивности да ги решаваат одејќи по патот на неодложно воведување на подлабоки општествени, економски и политички реформи во земјата. Слабоста, разбиеноста и неспособноста на општествено-политичките сили кои можеа да бидат и од кои се очекуваше да бидат носители на прогресот во Турција, им го отворија патот на востанијата и војните како средство за разрешување на натрупаните спротивности. А војните, како што е познато, тешко ги погодија сите народни маси, и во прв ред масите на македонскиот и на турскиот народ во Европска

Турција. Во нешто поблага форма тие ги погодија и албанските народни маси, во Турција.

Кога станува збор да му се определува карактерот на режимот во Турција кој дојде како резултат од победата на младотурското востание, неопходно е поблиско да се утврди степенот на извршените промени во животот во земјата воопшто, и посебно во европските предели на Турција. А значењето на овие промени може сосема јасно да се согледа само ако придобивките од Хуриетот се компарираат со дохуриетската политичка положба во земјата. Поинаку речено, карактерот на Револуцијата од 1908 нужно треба да се извлекува од конкретно-историските услови во кои дотогаш се наоѓала самата Турција. Притоа, ние наоѓаме дека Јулската револуција од 1908, не беше само младотурска, ни тесно турска поради тоа што уште тогаш беше именувана како младотурска; таа беше во исто време и македонска и албанска буржоаско-демократска и националноослободителна револуција. Спротивниот пристап во карактеризирањето на Револуцијата, крие многу опасности зад револуционерната недоследност на младотурците да се затскријат другите виновници за крахот на Револуцијата какви што ги имаше многу, и во Турција и надвор од нејзините граници. Револуцијата имаше многу непријатели од средината и на национално потиснатите народи на Европска Турција. Таквиот пристап, такавѐре, може да ја затскрие од погледот на истражувачот и големината на хуриетските придобивки за сите народи на Европска Турција, кои (придобивки) дојдоа како резултат од нивната заедничка борба со абдулхамидовскиот апсолутизам. Тоа и не е особено тешко да се направи, ако кој и да е автор, своите заклучоци ги базира само врз документацијата на најлутите критичари, или подобро речено, на непријателите на прогресот на Турција, какви што исфрлија сите народи на Европска Турција, едни повеќе, други помалку.

*

* *

Какви придобивки им донесла младотурската победа на народните маси, а заедно со тоа и на патриотските и прогресивни политички сили на народите на Европска Турција?

— Турските народни маси, особено во Македонија, наеднаш почувствувале големо олеснување, иако тие ѝ припаѓале на владеечката нација. Тие одамна ја чувствувале потребата од зближување со своите македонски и други христијански соседи и од смирување на земјата за да се пресечат секаквите надворешни интервенции кои им го загрозувале опстанокот овде.

Едни од припадниците и активистите на младотурските организации излегле од длабоката илегалност или од султан-

ските затвори, други се вратиле од емиграција. Во септември 1908, во Солун, се одржал конгрес на кој дефинитивно се изградила партијата „Обединение и прогрес“. Оваа партија, потпирајќи се на воените единици во Европска Турција кои го извеле востанието и на превладувачкото мнозинство во Парламентот (150 од вкупно 262 пратеници биле нејзини приврзаници), станала владеачка партија во земјата, макар што младотурците формално не зеле министерски функции. Седиштето на Централниот комитет на партијата и натаму останало во Солун. Младотурците биле иницијатори, често пати и организатори, на многубројните и различни политички акции што ги спроведувале владата, парламентот и војската. Тие му давале тон на општествениот живот и основна насока на политичкиот развој на Турција.

— На македонските народни маси младотурската победа им донесла големо олеснување на дотогашната положба. Тие дотогаш биле изложени на терор и најгруба експлоатација, колку од страна на султанските чиновници и војската, толку и од великодржавните вооружени чети на грчката, бугарската и српската пропаганда во Македонија. Во реоните на Битолскиот и на Скопскиот округ и одделни чети на Македонската револуционерна организација, исто така, вршеле вооружен притисок врз оние села кои откажувале да им се потчинат со што ги деградирале целите на македонската ослободителна борба. Сега сите чети се расформирале, а нивните припадници-странски поданици требало да ја напуштат Турција. На повидок се појавувала ерата на легалните борби и на мирниот развој на земјата. Хуриетот ѝ ставил крај на „малата“ негласна војна од која особено тешко страдало македонското село. Македонските градови ги записнале бројни собири и манифестации на поддршка на Револуцијата, во кои зело масовно учество сето демократски расположено население без разлика на вера и народност. Во тоа особено се истакнувал градот Солун, кој станал прв политички центар на младотурското, на македонското и на работничкото и социјалистичкото движење во Европска Турција.

Друга значајна придобивка била сеопштата политичка амнестија, која се потпрела на уставните слободи за легално здружување и политичка активност на граѓаните. Амнестијата овозможила ослободување од затвор и заточение на неколку илјади македонски политички осуденици; враќање од емиграција во земјата, како и легализирање и слегување од планините, на стотици раководители и активисти на македонското ослободително движење и на социјалистичкото и работничкото движење во Македонија.

Припадниците на македонската револуционерна левица им дале полна политичка поддршка на младотурците и мошне ак-

тивно се вклучиле во настаните, залагајќи се за натамошно продлабочување на започнатата Револуција. Јане Сандански во Неврокоп бил пречекан од собир, кој броел 15.000 луѓе. На големиот митинг во Солун, окружен од младотурски лидери, тој упатил Манифест до народите на Империјата, кој бил пропиен со идеите за братска коегзистенција и за мирен напредок на сите народи на Турција. Ј. Сандански го подвлекол придонесот на Македонците во борбата за соборување на султанскиот апсолутизам и со братски зборови се обратил кон турското население во Македонија. Ј. Сандански во Солун, од името на Македонската револуционерна организација, водел долги преговори со младотурски раководители, кои, меѓутоа завршиле без успех.

Кратко речено, македонските народни маси во деновите по 24 јули почувствувале големо олеснување и искрено ја прифатиле подадената рака на младотурците во која полагале повеќе надежи одошто во егоистичните и неуспешни реформи на Европа. Но тие надежи многу скоро пак биле изневерени.

— Положбата на Албанците во Империјата, поради тоа што во своето мнозинство тие биле муслимански, во многу нешта значително се разликувала од положбата на христијанското население во Европска Турција. Но тоа, воопшто не значи дека албанските муслимански маси уживале некакви привилегии. Султанскиот апсолутизам се потпираше само врз албанскиот конзервативен и одроден слој од феудални сопственици и државни чиновници, додека масата од населението живеела во голема сиромаштија и непросветеност, и служела како топовско месо за султанската војска која постојано војувала на една или на друга страна од опширната Империја.

Процесот на националното конституирање бил со сила сопиран, а албанските културни дејци и патриоти биле постојано пропонувани од султанските власти.

Победата на уставното движење, во кое наоѓаме истакнати поединци од албанска националност, (д-р Ибрахим Темо) наеднаш ги подобрила условите за развој на албанското движење за национално и социјално ослободување. Во земјата се вратиле низа истакнати културни и политички дејци; конгресот во Битола, одржан во ноември 1908 го поставил прашањето за албанска азбука врз латинска основа; широки размери зело движењето за отворање на албански училишта, за издавање на учебници, весници, книги; за основање на албански политички клубови. Сите патриотски и прогресивно расположени сили на албанското општество го поддржувале уставното движење и територијалниот интегритет на Турција но, во исто време, тие и се бореле, и тоа во прв ред со младотурците, за извојување на културна и административна автономија на Албанија во границите на Турција. Албанското националноослободително

движење во тие години покажало многу смисла за реалност, голема упорност и бележело постојан подем.

— Четвртиот значаен учесник во политичкиот живот на она време го наоѓаме во лицето на работничкото и социјалистичкото движење во Европска Турција. Вистина е дека работничката класа и социјалистите како нејзини организатори и политички предводници, во споредба со другите социјални слоеви, биле сосема малобројни, како што е точно и тоа, дека тие, концентрирани во големите прадски центри и со својствената на нив смисла за организација, претставувале политичка сила што била достојна за респектирање. Челно место во тоа им припаднало на работничката класа и на социјалистите во Солун, чии приврзеници главно се регрутирале од еврејската, од грчката, а во помала мера и од македонската етничка заедница. Во ова движење забележливо учество земале работничките и социјалистички организации од прадовите во внатрешноста на Македонија и на Тракија: Битола, Велес, Скопје, Кукуш, Кавала, Адрианопол (Едирне), Скече и други градови. Наеднаш по уставната победа изникнале десетици синдикални и социјалистички организации, меѓу кои, по својата масовност, по политичката зрелост и по способноста за опстанок се истакнувала познатата Солунска социјалистичка федерација предводена од А. Бенароја. Социјалистичките идеи успеале да навлезат и во седиштето на Отоманскиот парламент, за кое, од овој дел на Турција особено бил заслужен македонскиот депутат Димитар Влахов.

Што се однесува за односот на социјалистите кон Хуриетот треба да се каже дека, тие, главно, го поддржувале движењето за Устав, за демократизација и за одбрана на интегритетот на Турција. Последново е особено релевантно за Солунската социјалистичка федерација. Но, во исто време социјалистите и остро се судриле со младотурците откако последниве тргнале по патот на репресалиите против работничките, социјалистичките и другите прогресивни сили во земјата. Солунската социјалистичка федерација ги надживеала војните и имала видно место во работничкото и социјалистичко движење на Грција.

Ако ги побараме сега, заедничките моменти во програмските ориентации на македонската револуционерна левица предводена од Ј. Сандански, на патриотски расположените албански политички клубови и на социјалистичките организации, нив ќе ги најдеме во барањата за одбрана на Уставот, но и за натамошно проширување и продлабочување на веќе извојуваните револуционерни придобивки; за одбрана на територијалниот интегритет на Турција од надворешни инвазии; за поголема социјална справедливост, и — кога се во прашање национално-ослободителните стремежи — за извојување на политичка авто-

номија на Македонија и на Албанија во рамките на реформирана Турција. За сите три движења било заедничко и карактеристично тоа што за нив поддршката на Уставот и борбата за одбрана на целостта на Турција, не значеле поддршка, и особено не поддршка по секоја цена, на политиката на Младотурската партија. Тие ја помагале последнава и самите го барале нејзиниот сојуз, но во исто време и се поставиле во опозиција спрема неа и со различни средства ги одбивале нејзините репресивни мерки по однос на покорените народи и експлоатираниите слоеви. Сите тие, особено по пролетта 1909, се нашле во остра опозиција спрема партијата „Единство и прогрес.“ И сепак, таа била и патриотска и конструктивна опозиција која јасно ја согледувала надворешната опасност; на која турските државни граници ѝ биле потребни, поради што и во крајна линија, се залагала за заедничкиот опстанок на народите на ова подрачје.

Зашто овие години забележале и една друга опозиција, која се конфронтирала не само со Младотурската партија, туку сосема отворено работела за насилно отстранување на Турција од Балканот. Тоа, во прво време, биле политичките партии на така наречените конституциони клубови — бугарски, грчки, спрски — распространети главно во Македонија, а по нивната забрана од страна на власта, на познатите терористички организации на соодветните вооружени пропаганди. Тие ги регрутирале своите раководни кадри од буржоаско-националистичките средини и од дохуриетските четнички организации.

Овие партии и организации самите по себе не биле дотолку јаки за да можат да ја загрозат османската власт во одделните покраини на Европска Турција. Нивната сила се криела во поврзаноста со соодветните балкански соседи на Турција, од кои тие добивале раководни кадри, финансиски средства и инструкции за политичка дејност. Нив, посредно ги помогнале и Младотурската партија, османските конзервативни кругови и самата државна власт, на тој начин што експлоататорската и репресивна политика што ја спроведувале, давајќи обратни резултати, ги туркале масите од поробените народи во препратките на внатрешните и надворешни непријатели на Турција. Младотурците започнале да ја сфаќаат опасноста дури кон крајот на 1909, т.е. тогаш кога овие сили, ориентирајќи се постепено кон оружјето, започнале помеѓу себе и да пактираат. Но и по тоа преземаните мерки, изразувани како масовни репресалии врз народот во Македонија, давале само обратни резултати, ја отежнувале положбата и ги зголемувале неволјите и опасностите. На крајот, кон 1912 година, ѝ едните и другите, и балканските сојузници и турската влада, излезот од кризата го нашле во безизлезот на војните. Стремежите на тешко экс-

плоатираните маси од градот и селото, на угнетените народи и на нивните политички предводници, за кои погоре стана збор, биле брутално пресечени. Нивните гласови се изгубиле во топовските канонади на војната.

*
* *
*

Краткиот преглед на конкретните политички настани, што во наредните страници на нашиот прилог следува, добро го илустрира регресивниот тек на политичкиот живот во Европска Турција во периодот од 1908 до 1912.

Уставната победа и воведените политички слободи овозможиле македонското ослободително движење да навлезе во нова развојна фаза. Дејците на револуционерно-демократското крило на Внатрешната Македонско-Одринска Револуционерна Организација (ВМОРО), наеднаш по уставната победа развиле интензивна политичка активност, поставувајќи си задача своите сили да ги трансформираат во политичка партија за легална дејност и да ги соберат околу себе македонските народни маси од градот и селото. Во август 1908, во Солун, тие изработиле и публикувале нова програма на ВМОРО, која ги покренала барањата за премавнување на сите остатоци од апсолутистичкиот режим и воспоставување на народниот суверитет; за полна слобода на совеста, на јавниот збор, на собирањето и на асоцијациите на граѓаните; за остранивање на сите национални, сталешки и класни привилегии; за рамноправност на националностите и религиозните групи и одделување на црквата од државата; за децентрализација на Турција и обласна самоуправа за националните области; за сеопшто изборно право на сите полнолетни граѓани и избор на сите централни, обласни и локални законодавни и управни органи. Во сферата на општествено-економските односи, Програмата ги покренала барањата за премавнување на сите остатоци на крепосна зависност на селското население; за спроведување на аграрна реформа во корист на македонските безимотни селани; за законска заштита на наемниот земјоделски, занаетчиски и работнички труд; за реформирање на даночниот систем итн.

Натамошниот внатрешен развиток на револуционерно-демократската струја во ВМОРО довел до создавање на нова македонска политичка асоцијација, позната под името Народна Федеративна Партија (НФП). Таа била формирана во август 1909, на конгресот одржан во Солун. Основачите на НФП дефинитивно го изоставиле називот на ВМОРО, основана уште во 1893 година.

Овој конгрес избрал централни раководни тела на НФП, редакција на партискиот весник, и донесол програмски доку-

менти, кои во суштина не се разликувале од погоре изложената програма на левицата на ВМОРО. НФП декларираше дека ќе се бори за Источна федерација. На чело на НФП застанале веќе спомнатите Ј. Сандански и Д. Влахов.

Меѓутоа, нормалниот развој на НФП силно го спречувале, од една страна активистите на така наречениот Сојуз на бугарските конституциони клубови во Турција и врховистичките терористи, а од друга — Младотурската партија, која сè повеќе го стеснувала просторот на легалните политички борби. Врховистичките терористи, испратени од Бугарија, два пати го раниле Ј. Сандански во Солун (во септември 1908 и во август 1909), обидувајќи се да го убијат. Како резултат на тоа НФП не успеала да се развие во масовна политичка организација на трудбеничките маси и на македонското ослободително движење и во август 1910 слегнала од македонската политичка сцена.

Албанското движење продолжило да се развива по нагорна линија. На годишнината од победата на Уставот, во Дебар се одржал втор конгрес на албанските клубови и друштва; во септември истата година се одржал конгресот во Елбасан, а во мај 1910 заседавал четвртиот албански конгрес, пак во Битола. Сите овие собири ги покренале барањата за признавање посебноста на албанскиот народ во Империјата, за дефинитивна победа на албанската азбука врз латинска основа; за отворање на албански училишта; за тоа, албанските војници да го отслужуваат воениот рок во родните краишта и слично.

Османската власт и Младотурската партија преземале различни мерки на притисок против албанското движење, кои, меѓутоа, не ги давале очекуваните резултати. Кон крајот на 1909 во Елбасан почнала да работи првата албанска учителска школа, по што ќе следи создавање на цела мрежа на албански основни и средни училишта. Преродбата на албанскиот народ не можела повеќе да се задржува иако ѝ се поставувале нови пречки. А од пролетта на 1910 во албанското ослободително движење ќе превлада вооружениот отпор кој сè пошироко ќе ги вовлекува народните маси во политичките борби.

Социјалистичките и работнички организации по градовите на Македонија и Тракија, уште при самото формирање се поделиле во две фракции, од кои едната ја сочинувала веќе спомнатата Солунска социјалистичка федерација, а другата се раководела од македонскиот социјалист В. Главинов. Но и покрај постојниот ривалитет тие се обидувале да изнајдат патишта за обединување на силите, до кое, сепак, не дошло. Сериозен чекор во таа насока претставувала конференцијата на претставници од сите социјал-демократски организации во Македонија, што се одржала во Солун, во декември 1910 година.

Конференцијата ги задолжила најодговорните раководители на двете фракции да го подготват обединувачкиот конгрес, до кој, меѓутоа, не дошло.

Но, макар и разединети, социјалистичките и работничките организации, извеле, покрај многубројните помали штрајкови, и неколку крупни политички акции. Во јуни 1909 во Солун се одржал масовен работнички митинг со 6.000 учесници, кој протестираше против барањето на министерот за внатрешни работи Парламентот да донесе закон за ограничување правата за синдикално организирање и за штрајкови. Такви собири, потоа, биле изведени во Скопје, Кавала, Драма и Измир. Бројни и масовни биле првомајските манифестации на работници по градовите, особено во 1909 година.

Да споменеме само дека Солунската социјалистичка федерација на А. Бенароја одржувала блиски односи и тесни врски со Народната федеративна партија на Д. Влахов, и дека таа, наскоро по своето формирање во 1909, била примена во членство на Меѓународното социјалистичко биро на Втората интернационала, со седиште во Брисел.

*
* *
*

Младотурското востание од јули 1908, уште во она време и со право, било оценето како полупобеда над султанскиот апсолутизам. Младотурците се задоволите само со враќањето во живот на Уставот од 1876, и уште при изведувањето на јулското востание се заложиле во револуционерното движење да не се вовлекуваат широките народни маси. Промената требало да ја изведе единствено војската. Тие не само што ја задржале монархистичката институција, туку го оставиле на престолот дотогашниот султан Абдул Хамид II. Бидејќи и самите младотурски комитети станале носители на државна власт, земјата се нашла во состојба, не само на започната, но недовршена буржоаска револуција, туку и во положбата на двовластие, кое не можело да има долг век.

По уставната победа младотурците, исто така, се заложиле започнатото револуционерно вриење сред масите и сложените политички борби во земјата да ги втераат во рамките на Уставот, меѓу четирите седишта на парламентарните сали. Таквата младотурска политичка линија побудувала длабоки сомневања и наскоро започнала да ги одбива од себе дури и патриотските и прогресивни сили кај нетурските народи.

Изборните борби за првиот парламент, спроведени без многу скрупули и врз основа на еден стар и реакционерен закон, ги продлабочиле разидувањата меѓу младотурците и нивните сојузници од средината на потчинетите народи. Парла-

ментот бил отворен со значително задоцнување, на 17 декември 1908, и се покажал неспособен за ефикасна и деловна работа. Дебатите биле исполнети со долги деструктивни говори, со бесплодни интерпелации, со интрипи. Во исто време на новиот режим му биле нанесени неколку тешки надворешно-политички удари. Овие удари ги искористиле приврзаниците на апсолутизмот за напади врз младотурците.

И додека младотурците ја стеснувале социјалната база на Револуцијата и губеле сојузници и престиж, султанските приврзаници се ангажирале да ги организираат своите сили за изведување на контраудар. Односите меѓу младотурското парламентарно мнозинство и владата сè повеќе се заострувале. Извршената по барање на младотурците смена на кабинетот, послужила како повод за изведување на воен контраудар. На 12 спроти 13 април 1909 се побуниле воените единици во Цариград. Многумина младотурски дејци во столнината биле истепани; повеќето успеале да се префрлаат во Европска Турција, и главно, во Солун, каде што наеднаш започнале да ја организираат одбраната на уставниот режим.

Против султанската реакција во Цариград, младотурците ја кренале армијата на Махмуд Шефкет-паша, чиешто началник на штабот станал Мустафа Кемал, идниот Кемал Ататурк, која била стационирана во Македонија и на која ѝ се придружиле многу доброволечки одреди, составени од Турци, Македонци и Албанци. Македонските одреди од околу 1.200 борци ги предводеле Ј. Сандански, Т. Паница и Х. Чернопеев. Во нив стапиле и оделни македонски социјалисти од Солун, Велес и Скопје. Уставните сили се концентрирале во Чаталца, а потоа презеле општ напад против бунтовниците. По тридневни борби турската столнина била освоена, а Абдул Хамид II бил детрониран и заточен во Солун. Европска Турција го одбранила Уставот. Младотурците спровеле остри репресалии против организаторите на бунтот.

Задушувањето на воениот пуч му ставило крај на уставното двовластие. Младотурците сега ја зеле во свои раце сета власт во државата, и со помошта на своето мнозинство во Парламентот донесле цела серија на антидемократски закони што биле насочени против работничкото и социјалистичкото движење, имале за цел да ги ограничат политичките слободи на граѓаните и биле свртени против ослободителните движења на нетурските народи во Империјата.

Многустрани и тешки последици оставил по себе Законот за здруженијата, со помошта на кој, почнувајќи од есента 1909, биле суспендирани легалните политички партии кои носеле национални белези. Најтешката последица доаѓала оттаму што сега, реакционерните и националистички кругови во Македонија, кои притоа уште биле и тесно поврзани со највисоките

органи на соседните балкански држави, нашле морално оправдување за обновување на својата терористичка и субверзивна активност во Турција. А примената на Законот против четите во румелиските вилаети (дефакто во Македонија и Албанија), врз основа на кој, и придружена со масовни репресалии, била спроведена во 1910 акцијата за одземање на оружјето од нетурското население, практично ги ликвидирала хуриетските придобивки за селското население во Македонија и уште повеќе го разгорела вооружениот отпор на Албанците во Албанија и на Косово. Почнувајќи од 1910 година, со секоја нова пролет, албанското востание ќе станува сè поинтензивно и помасовно, а во еден момент во 1912 албанските востанички чети ќе влезат дури и во Скопје. Кон 1912 турската власт во Албанија практично се распаднала.

За разлика од албанските востанија, обновената вооружена активност во Македонија носела исклучиво терористичко-субверзивни белези, зашто не била прифатена дури ни од селанските маси, и то сретнала отпорот на Ј. Сандански и неговите приврзаници, на Учителската организација, па дури и на поголемиот дел од македонското либерално граѓанство во Западна Македонија кое било претставувано од депутатот од Битола Панче Дорев.

Терористичките акции пак во Македонија биле дело, прво, на обновената во 1910 во Софија, врховистичка ВМОРО, а потоа и на грчките и српски државни чети кои навлегувале на територијата на Европска Турција. Но, тоа не значи дека тие биле помалку опасни одошто албанското востание за мирниот развиток и заедничкиот опстанок на народите во овој дел на Турција. Напротив, вооружените четничко-терористички групи на трите соседни пропаганди и нивните провокаторски акции, послужиле како погоден повод за отворање и за морално покритие на војната против Турција.

На тој начин, хуриетската слобода за народните маси на Европска Турција се покажала и многу ограничена и сосема краткотрајна. И сепак, тоа бил период на некаква слобода, особено ако тој се споредува со периодот од пред 1908 и оној по есента 1912 година. Оваа слобода многу подолго време и поблаготворно ја почувствувале граѓанските слоеви и градското население, одошто селското население во Европска Турција.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Г. Абаџиев, Балканските војни и Македонија, Скопје, 1958.
- Д. Влахов, Мемоари, Скопје, 1970.
- Д. Влахов, Македонија и Младотурска, Историски гласник, Београд, 1949, бр. 3
- Влахов, Т. Бугарија и младотурската револуција, ГСУ — ФИФ, том 59 (1965).
кн. III.
- И. С. Галкин, Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции 1905—1912 г.г., Москва, 1960.
- P. Dumont, Sources inedites pour l'histoire du mouvement ouvrier et des courants socialistes dans l'Empire ottoman au debut du XX siecle, Etudes balkaniques, No 3, Sofia, 1978
- Д. Зографски, Југословенските социјалисти за македонското прашање, Скопје, 1962.
- A. Jaganoff, La question agraire en Turquie, Salonique, 1910.
- М. Кодра, Конгресите во Дебар, Елбасан и Битола на албанското ослободително движење, Гласник на Институтот за нац. историја, Скопје, год. 1969/XIII, 1—2.
- А. Митрев, Мемоари, огледи, статии. Избор и редакција: М. Пандевски, Скопје, 1974.
- А. Д. Новичев, Крестьянство Турции в новейшее время, Москва, 1959.
- М. Пандевски, Учителското движење во Македонија (1893—1912), Скопје 1962.
- М. Пандевски, Политичките партии и организации во Македонија — 1908—1912., Скопје, 1965.
- М. Пандевски, Конtrarеволуцијата во Цариград во 1909 година и Македонија, Гласник на ИНИ, Скопје, год. 1966/X, 2—3.
- М. Пандевски, Програма и декларација на левицата на ВМРО од август 1908, Гласник на ИНИ, Ск., год. 1972/XVI, 1.
- И. Г. Сенкевич, Освободительное движение албанского народа во 1905—1912 г.г., Москва, 1959.
- К. Фрашери, Историја Албаниа, Тирана, 1964.
- Shukri Rahimi, Vilajeti i Kosoves, Prishtine, 1969.
- „ „ Kryengritjet shqiptare ne Kosove 1909—1912.
- „ „ „Kosova“ No 1, Prishtine, 1975.
- „ „ Lufta e shqiptareve per autonomi 1897—1912.. Prishtine, 1978.